

Зоряна Галаджун

МОДЕЛІ (ПАРАДИГМИ) РОЗУМІННЯ ПРАВА
НА СВОБОДУ СЛОВА

Проаналізовано моделі (парадигми) розуміння права на свободу слова в Конституції України.

Ключові слова: Конституція України, право на свободу слова, соціально відповідальна журналістика.

Проанализированы модели (парадигмы) понимания права на свободу слова в Конституции Украины.

Ключевые слова: Конституция Украины, право на свободу слова, социально ответственная журналистика.

The models (paradigms) of conception of the right to freedom of speech in the Constitution of Ukraine have been analyzed.

Key words: the Constitution of Ukraine, the right to freedom of speech, socially responsible journalism.

Закріплення на конституційному рівні положення про безпосередню дію конституційних норм про права людини символізувало початок нового, якісно вищого етапу побудови конституційної, ліберально-демократичної держави, в якій права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (частина 2 статті 3 Конституції України).

Зв'язаність діяльності держави цими правами традиційно становить основу легітимної діяльності правової держави. Проблема полягає в обранні однієї із двох моделей (парадигм) розуміння конституційного права про права людини. В основі розмежування моделей лежить риторичне запитання судді Верховного Суду США О. Голмса: «Якщо ми маємо право на свободу слова, хіба можна кричати “пожежа” у переповненому театрі?».

Очевидно, що будь-яке основне право, гарантоване Конституцією, наприклад, те ж саме право на свободу слова, не є абсолютним (за винятком заборони тортур) та потребує розумних і необхідних у демократичному суспільстві обмежень на його здійснення. Встановити такі обмеження неможливо без визначення змісту цих прав, а також їх юридичного співвідношення з іншими конституційними правами, нормами та цінностями. Головне питання, на думку наукового консультанта судді Конституційного Суду України, кандидата юридичних наук П. Шевчука, — хто остаточно визначатиме цей зміст [5].

Перша модель розуміння юридичної природи свободи слова має умовну назву «утилітаристсько-позитивістська». Вона полягає у тому, що всі конституційні права, включно із свободою слова, надаються державою, тобто не належать людині від народження, а створюються за волею суверена, тобто тією особою або групою осіб, яким належить політична влада у суспільстві. Місце суверена за умов політичного режиму парламентської демократії посідає всенародно обраний парламент. Тому саме він шляхом прийняття законів має «визначати права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод» (пункт 1 статті 92 Конституції України) [3], оскільки більшість у парламенті, згідно з цією парадигмою, завжди права. За загальним правилом, конституційні норми про права людини не мають прямої дії та не можуть бути застосовані судами безпосередньо, а потребують свого подальшого розвитку шляхом прийняття «позитивного законодавства». Наприклад, шляхом прийняття закону «Про свободу слова», яким можуть заборонятися публічні вигуки у неповноному театрі. Звичайно, за таких умов йдеться про програмну конституцію, яка ставить завдання законодавцеві на майбутнє, а не вирішує наболілі проблеми сьогодення. Конституційні права «припасовуються» до відповідного регламентуючого закону, а тому й не мають самостійного юридичного значення.

Друга модель розуміння свободи слова, що передбачає юридичні можливості захисту конституційних прав безпосередньо на основі Конституції, має назву «природно-лібертарна». Її суть полягає в тому, що більшість конституційних прав, закріплених у Конституції, мають позадержавне походження та належать людям від народження саме тому, що вони — люди. Свобода слова, здатна на самостійні

дії, не залежить від державного визнання, вона належить усім і на- завжди. Вони ще називаються свободами людини, яких держава має безумовно дотримуватися. Мета Конституції, в якій закріплюються конституційні права, полягає в тому, щоб люди й у державному стані залишались вільними, тобто захищеними від державного чи суспільного свавілля. Конституція відрізняється від інших законів тим, що вона намагається забезпечити саме свободу людини.

Як зазначав з цього приводу шотландський філософ та економіст Адам Сміт, «кожна людина, доки вона не порушує фундаментальні закони справедливості, є абсолютно вільною домагатися своїх цілей своїми засобами». Англійська концепція свободи, яка фактично є основою цієї моделі розуміння конституційних прав, полягає у свободі дій, які не заборонені законом. Причому зазначені закони повинні бути справедливими та розумними, мати легітимну мету, а також мінімально обмежувати конституційні права та свободи людини — це основа методу конституційного тлумачення, який отримав назву «метод пропорційності».

Тому зміст конституційних прав і свобод, виходячи з природно-лібертарної моделі, визначається не законодавством, а судом при розгляді конкретної справи, який співвідносить конституційні права з суспільними інтересами, а також між собою, «зважує» їх у соціальному контексті. Є всі підстави вважати, що у тексті Конституції України існують елементи природно-лібертарної моделі. Крім загального положення, що норми Конституції України — це норми прямої дії, у Конституції наголошується, що «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (частина 2 статті 21 Конституції України), вони «не є вичерпними» (частина 1 статті 22), та «не можуть бути скасовані» (частина 2 статті 22).

Конституційне право чи свобода робити щось (наприклад, право журналіста на висловлення своїх думок про діяльність державного апарату) є абсолютним, доки його здійснення не призводить до порушення прав інших. Кореспондуючий цьому праву обов'язок розуміється не як обов'язок журналіста не брехати, а як обов'язок адресата здійснення конституційного права відносно його носія (у нашому випадку — представник державного апарату) не заважати здійсненню цього права. Якщо представник влади забороняє публікацію певної статті у газеті, посилаючись на те, що в ній викладені

матеріали, які не відповідають дійсності, останній має право звернутися до суду для захисту порушеного конституційного права.

Попри те, що у Конституції України закріплені одночасно обидві моделі, аналіз судової практики наводить докази існування першої моделі з пріоритетом «пасивності» особи стосовно держави у справах захисту конституційних прав. Видається, що у межах зазначеної моделі неможливо вирішити конфлікт конституційних прав між собою саме в момент його виникнення. Єдиний засіб, який пропонується, — це внесення змін до законодавства а posteriori. Мова йде про конфлікт конституційних прав: між правом на свободу думки і слова, правом на вільне вираження своїх поглядів та переконань у мас-медіа, з одного боку, і правом на повагу до честі та людської гідності, конституційними гарантіями невтручання в особисте і сімейне життя самими мас-медіа, конституційною заборонаю на операції з конфіденційною інформацією про особу, судовим захистом права на спростування недостовірної інформації про особу, з іншого боку.

У будь-якому суспільстві рано чи пізно інтереси вільного обігу інформації вступають у конфлікт з інтересами приватної особи, спрямованими на захист автономії особи в суспільстві. Можна погодитися, що головним обов'язком та видом діяльності мас-медіа у демократичному суспільстві є інформування населення. Однак конституційні права, які створюють своєрідне «укриття» людини від суспільства, можуть бути порушені такою інформаційною діяльністю.

З позицій природно-лібертарної моделі право на свободу слова не походить від держави, а належить особі від народження, причому має приблизно рівні юридичну силу та значущість. У випадку їх конфлікту між собою у західній юриспруденції застосовується метод конституційного тлумачення, який отримав назву «метод балансування». Він полягає у тому, що пріоритетність цих прав визначається цінностями суспільства.

Соціологічною службою Центру Разумкова від 27 лютого до 5 березня 2009 р. було проведено загальнонаціональне соціологічне опитування з метою оцінювання стану дотримання прав людини в Україні. У процесі дослідження було опитано 2012 респондентів у віці від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка ви-

бірки — 2,3%. Оцінюючи важливість дотримання різних громадянських і політичних прав людини, майже 60% опитаних висловились щодо надзвичайної важливості для них права на свободу слова, думки, совісті і релігії, на свободу виявлення поглядів. Ще для 23% громадян це право також займає одне з найважливіших місць серед інших прав. І лише 0,7% та 3,4% респондентів сказали, що це право для них є неважливим або майже не важливим відповідно [4].

В. Гвоздев, говорячи про генезис свободи слова, особливу увагу звертає на те, що будь-який суспільний лад по-своєму формує характер мас-медіа, а той чи інший тип мас-медіа визначається характером влади. І тут же наполягає на тому, що у контексті свободи слова існує п'ять історичних моделей медіа: аристократична, теократична, олігархічна, демократична, тиранічна і що в країнах СНД (а до цієї категорії країн він відносить і Україну) панівною є саме олігархічна модель медіа [1].

А ось на думку П. Шевчука, у демократичному суспільстві конституційному праву на свободу слова і думки належить пріоритет, і така першість пояснюється вказаними факторами.

1. Необхідність пошуку істини на ринку ідей. Найвище благо може бути досягнуто тільки в результаті вільного обміну думками. Абсолютної та безперечної істини у природі не існує, тому жодна особа чи установа, а надто держава не має монополії на істину. Наблизитись до істини можна тільки в процесі вільної дискусії. Вільний обмін думками приводить до суспільного піднесення, оскільки пробуджує інтелектуальний потенціал без остраху потрапити в немилість із позицій пануючої в тоталітарному суспільстві ідеології. У випадку обмеження свободи висловлювання кожна людина певною мірою може опинитися під державним тиском, оскільки невідомо, яку думку буде заборонено наступного разу. Як зазначив з цього приводу вже згадуваний О. Голмс: «Найкраща міра істини — це здатність думки утвердитися в умовах ринкової конкуренції».

2. Інститут самоврядування. У статті 5 Конституції України йдеться про те, що народ є єдиним джерелом влади. Це повинно означати діяльність вільних громадян, самостійне вирішення ними власних проблем через делегування здійснення владних повноважень державі в особі її конституційних органів та органам місцевого

самоврядування. Народ здійснює владу через всеукраїнський, місцевий референдуми, вибори, народну законодавчу ініціативу, інші форми безпосередньої демократії. Суспільні проблеми, тобто проблеми, які стосуються всіх, мають обговорюватися публічно. Цей процес також підвищує ефективність виконання державних рішень, зокрема законів.

3. Елемент конституційної системи стримування державної влади. З цих позицій свобода слова слугує чинником, що стримує зловживання державною владою. Небезпека зловживання саме державною владою є «найбільшим злом», оскільки лише держава може здійснювати організований примус у масштабах суспільства. Обмеження цієї «природної монополії» може бути накладене тільки суспільною думкою, на формування якої впливають мас-медіа. Там, де немає дискусій, де преса не може публікувати різні, навіть образливі, судження, люди позбавлені самостійного політичного вибору. А це означає, що опозиція не матиме жодних шансів прийти до влади шляхом переконання виборців. Таким чином, конституційні та судові гарантії права на свободу думки і слова є головною умовою існування демократичної правової держави та демократичного конституційного ладу в Україні.

Тому не можна не погодитися з думкою видатного французького науковця Б. Константа: «Свобода преси так само необхідна державі, як і народові, тому в цьому відношенні її порушення є злочином проти держави» [2]. Однак чинне українське законодавство не враховує повною мірою виключну важливість свободи слова у демократичному суспільстві, а пануюча утилітаристсько-позитивістська модель не дозволяє захищати свободу слова безпосередньо на основі Конституції України. Це призвело до того, що нині виникла нагальна необхідність захисту української журналістики від вимушеної самоцензури, коли журналісти часто-густо намагаються уникати різких та спірних суджень про ту або іншу посадову особу в державі. Крім того, великі суми компенсації моральної шкоди, які накладаються судами на медіа, сприяють створенню «сервільної» та «беззубої» журналістики з низьким інтелектуальним й політико-публіцистичним рівнем.

Свобода слова не є абсолютною. Авторитет правосуддя та право особи на справедливий судовий розгляд є тими факторами, через

які свобода слова може бути правомірно обмеженою. На це вказують як міжнародні акти, так і українське законодавство. Законодавство України забезпечує широкі можливості для творчої реалізації журналіста, гарантує йому право на свободу слова та творчості, наші норми закону в цій ділянці соціальних відносин визнані міжнародними нормами й закріплені в міжнародних правових документах.

Однак немає нічого складнішого, ніж забезпечення на практиці задекларованої в законодавстві свободи. Від редакторів газет і рядових журналістів часто можна почути скарги на втручання у їхні творчі справи органів влади, конкретних урядовців, депутатів рад різного рівня, засновників та інших зацікавлених осіб. Вони твердять, що замість розбитих політичних кайданів українська журналістика опинилася в лещатах економічної кризи, а фінансовий тиск виявляється не менш дошкульним, ніж тиск політичний, і слугують вони одній меті — примусити журналістів відмовитися від правдивої, об'єктивної і всебічної інформаційної діяльності і вдатися до тенденційного висвітлення подій в інтересах певних осіб чи партій.

У декого виразно простежується ностальгія за «старими добрими часами», коли редакції не турбувалися ні про папір, ні про поліграфічну базу, ні про заробітну плату, а отримували все це як винагороду за сумлінне служіння комуністичній партії. Заперечити, що таке становище має місце в нашому інформаційному просторі, неможливо. Разом з тим необхідно добре розуміти різницю між тоталітарною і соціально відповідальною моделями існування журналістики. Тоталітаризм вдається до репресій, фізичного винищення непокірних, а то й просто незручних, яскравих через природну талановитість осіб. У Радянському Союзі такі репресії набули масового характеру і призвели до загибелі мільйонів найбільш талановитих громадян.

На тлі цих історичних подій сучасна економічна залежність мас-медіа від засновників виглядає проблемою цілком іншого рівня, не пов'язаною із загрозою для життя цілого журналістського корпусу країни, проблемою, яка обов'язково буде розв'язана в нашому суспільстві. Україна з огляду на специфічні внутрішні умови лише зараз опановує модель соціально відповідальної журналістики.

1. *Гвоздев В. М.* Свобода преси в сучасному суспільстві: генезис, зміст, структура : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Гвоздев Володимир

- Миколайович ; КНУ ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2004. — С. 15.
2. *Констан Б.* Питання про свободу преси / Б. Констан. — 1814.
  3. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — С. 141.
  4. Соціологічна служба Центру Разумкова. Які права Ви б назвали найважливішими? (динаміка, 2006—2009) [Електронний ресурс] / Соціологічна служба Центру Разумкова. — 2009. — Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/180-dlya-ukrayinciv-vazhlive-dotrimannya-prava-na.html>.
  5. *Шевчук П.* До питання про стосунки між судовою владою і засобами масової інформації через призму розгляду цивільних справ / П. Шевчук // Матеріали науково-практичної конференції «Судова практика у справах за позовами до ЗМІ» 13—14 травня 1999 р. — К., 1999. — Т. 1. — С. 10—11.

Ольга Мітчук

ЛІБЕРАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Проаналізовано проблеми функціонування ліберального контенту та ключових чинників функціонування ліберального контенту в соціальних комунікаціях, у контексті фіксації та створення ним інформації для публічного обговорення реальної в сучасному та історичному вимірах суспільно-політичної ситуації, що дасть можливість проаналізувати ступінь її можливості її вільної інтерпретації в суспільстві.

Ключові слова: ліберальний контент, лібералізм, мас-медіа, соціальні комунікації.

Проанализированы проблемы функционирования либерального контента, а также ключевых факторов функционирования либерального контента в социальных коммуникациях, в контексте фиксации и создания им информации для публичного обсуждения реальной в современном и историческом измерениях общественно-политической ситуации, что позволит проанализировать степень и возможности её свободной интерпретации в обществе.

Ключевые слова: либеральный контент, либерализм, масс-медиа, социальные коммуникации.

The problems of functioning liberal content and key factors for functioning of liberal content in social communications in the context of fixa-